

LIBERTATEA RELIGIOASĂ ȘI PLURARIS- MUL RELIGIOS ÎN CONTEXTUL VALORILOR UMANE UNIVERSALE – O ABORDARE ANTROPOLOGICĂ

Ervin IUSEIN, PhD

*Asociația pentru Dialog și Valori Universale;
Institutul de Antropologie "Francisc Rainer", Academia Română iusein.
ervin@advu.ro*

ABSTRACT: Religious freedom and religious pluralism in the context of universal human values- An anthropological approach.

The article is an analysis of the concept of religious freedom and its rapport with human rights from the frame of universal values, in both historical and contemporary context. It argues that, to find viable and effective solutions to the contemporary challenges and tensions related to the topic, a better understanding of concepts and an open dialogue between parts is necessary. The anthropological approach is essential in this respect, through revealing the local cultural nuances, practices and understandings of religions and implementation of human rights in different communities. The article reviews the main theories in anthropology on the role of belief in societies as well as in the human rights context and analyses the contemporary problems and challenges that stem from the tensions between the two concepts, considering the mutual understanding, open dialogue and multilateral cooperation as key attributes for finding sustainable solutions.

Keywords: *religious freedom, religious pluralism, universal values, functionalism, cultural relativism, dialogue, human rights.*

Introducere

Valorile universale umane se definesc ca un conglomerat de principii din sfera etică, care transcende limitările de ordin cultural, religios și geografic, având rolul de "ghid moral" pentru comportamentul uman, indiferent de context. Așadar, o condiție sine qua non pentru existența acestui set de

valori este ca acestea să fie acceptate de către toate societățile și culturile, urmând deci, să aibă un caracter universal. Aceste valori s-au cristalizat de-a lungul istoriei omenirii prin experiența comună, reflectând dezideratul pentru crearea unei lumi mai armonioase și mai bune. Având în vedere că membrii oricărei societăți împărtășesc un cod moral comun, valorile universale se regăsesc în toate culturile, deși ele se caracterizează printr-un grad ridicat de diversitate, în funcție de evoluția istorică și culturală.

O cercetare din anul 2019 realizată în 60 de țări și publicată în revista "Current Anthropology", identifică existența unui număr de șapte reguli întâlnite la toate culturile studiate, deci având un caracter universal.¹ Aceste reguli vizează valori precum întrajutorarea (în familie, grup etc.), curajul sau respectul proprietății.

Orice discurs cu privire la drepturile fundamentale ale omului trebuie să includă și conceptul de libertate religioasă. Acesta este și motivul pentru care documentul de referință din istoria umanității privind drepturile omului, Declarația universală a drepturilor omului, proclamată de Organizația Națiunilor Unite în anul 1948, recunoaște și face referire în mod explicit și fără echivoc în articolul 18, la acest drept fundamental.

"Orice om are dreptul la libertatea gândirii, de conștiință și religie; acest drept include libertatea de a-și schimba religia sau convingerea, precum și libertatea de a-și manifesta religia sau convingerea, singur sau împreună cu alții, atât în mod public, cât și privat, prin învățătură, practici religioase, cult și îndeplinirea riturilor".²

Articolul de mai sus este cunoscut ca fiind "una dintre declarațiile cele mai influente privind drepturile religioase, pe care omenirea le-a conceput" în întreaga sa istorie.³ Aceste principii vor fi reînțarite cu ocazia celei de a 174-a sesiuni a ONU organizate la Paris, în anul 2006. Astfel, cu acest prilej, este reiterat faptul că respectul pentru libertatea de expresie precum și cel vizând convingerile religioase reprezintă două principii indisociabile în scopul combaterii ignoranței și a promovării dialogului între culturi, ci-

1 Scott C.O., Mullins D.A., "Whitehouse H., Is It Good to Cooperate? Testing the Theory of Morality-as-Cooperation in 60 Societies", *Current Anthropology* 60:1, 2019.

2 <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

3 Malcolm D.E., *Religious Liberty and International Law in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 192

vilizații, confesiuni religioase și oameni.⁴ În prezent peste 90% dintre constituțiile țărilor lumii garantează libertatea religioasă.⁵

Deși toți reprezentanții țărilor membre ale ONU au fost unanim de acord cu faptul că dreptul la libertatea religioasă nu trebuie omis din Declarația drepturilor omului din anul 1948, nu a existat de la început un consens privind modul cum acest concept va putea fi instrumentalizat în contextul unei strategii de nivel mondial.⁶

Articolul 18 poate fi perceput ca o expresie convențională la care nimeni nu are nimic de obiectat, dar atunci când se i-au în considerare aspectele practice și modurile de implementare este imperios necesar să fie analizat contextul local⁷ care include caracteristicile geografice, culturale și socio-istorice ale comunităților. Acest lucru devine evident în contextul în care, așa cum afirmă Diene Doudou, pe măsură ce religia câștigă mai multă importanță în societate, crește și nivelul de complexitate al diviziunilor interreligioase, alimentând, în același timp, generarea de conflicte și controverse.⁸

La fel ca și în alte domenii de activitate, libertatea de expresie în acest context trebuie exercitată cu un profund simț al responsabilității și în spiritul respectului pentru religie, credință și convingeri. Având în vedere vicisitudinile menționate mai sus în ceea ce privește conceptualizarea și mai ales practicarea drepturilor libertății religioase în funcție de contextul local, considerăm că aportul antropologiei prin focusului acesteia asupra caracteristicilor etnice și culturale, este extrem de valoros. Analiza din perspectivă

4 https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000144997_eng

5 Fox J., *Political Secularism, Religion, and the State: A Time Series Analysis of Worldwide Data*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, pp. 220-221.

6 Lindkvist L., *Religious Freedom and the Universal Declaration of Human Rights. Human Rights in History*, Cambridge University Press; 2017: i-i, p.3.

7 Ioan-Gheorghe Rotaru, "The Transylvanian Diet: A Precedent to Human Rights and Religious Freedom - 400 Years Prior to the Universal Declaration of Human Rights", în *Shaping a World of Freedoms: 75 Years of Legacy and Impact of the Universal Declaration of Human Rights*, Nelu Burcea and Liberato C. Bautista (eds.), New York, United Nations Plaza, UNEQUAL World Research Center, 2023, pp. 205-221. Vezi și: Ioan-Gheorghe Rotaru, "The principle of religious freedom in terms of the Transylvanian Legislative Assemblies decisions from the XVI Century", în *European Journal of Science and Theology*, October 2013, Vol.9, No.5, Iași, Ecozone Publishing House, 2013, pp.11-21..

8 Diene D., UNESCO's Facilitation of Freedom of Religion or Belief, 10.1007/978-94-017-5616-7_9, 2004

antropologică a conceptelor care fac subiectul acestui articol aduce o înțelegere mai apropiată a realității “din teren”, indispensabilă pentru adoptarea celor mai eficiente strategii de implementare.

Astfel, abordarea antropologică din acest punct de vedere, ilustrează modul în care credințele religioase și practicile aferente acestora se integrează în diferite contexte culturale, precum și tipul de interacțiune al acestora cu structurile sociale, politice și economice în cadrul cărora se manifestă.

În consecință, în cele ce urmează, ne propunem să facem o scurtă trecere în revistă a teoriilor cele mai relevante rezultate din cercetarea antropologică, care vizează conceptele de libertate religioasă și pluralism și implicațiile acestora pentru societate, în contextul mai larg al valorilor umane universale. Ulterior vom analiza principalele provocări actuale cu care se confruntă conceptul de libertate religioasă, atât din punct de vedere teoretic, cât și practic.

Teorii antropologice și cadrul de cercetare

Teoriile funcționaliste, precum cea propusă de Émile Durkheim, privesc religia ca pe o instituție socială care are o contribuție majoră la coeziunea și menținerea stabilității unei societăți. Văzută din această perspectivă, libertatea religioasă este o funcție esențială pentru ordinea socială, permițând, în același timp, indivizilor să își exercite rolurile în cadrul comunității din care fac parte.⁹

Din punctul de vedere al lui Durkheim, religia furnizează o bază pentru integrarea indivizilor unei societăți, este un catalizator pentru o bună conviețuire și cooperare. Religia deține aceeași funcție în orice societate, simplă sau complexă, de aceea este preferabil să studiem aspectele esențiale, de bază ale acesteia, diferențele și aspectele mai complexe ținând de opțiunea fiecăruia.¹⁰ Pentru alți adepți ai teoriei funcționaliste, precum Malinowski, religia contribuie la satisfacerea unei nevoi imediate ale omului, anume aceea de a deține, folosi și transmite un sistem de principii și valori care să reglementeze relațiile cu lumea înconjurătoare¹¹, dar și cu

9 Christiano K.J.; Swatos W.H.; Kivisto P., *Sociology of Religion: Contemporary Developments* (2nd ed.), Lanham, Maryland, Rowman & Littlefield Publishers Inc., 2008.

10 Turner J. H., Maryanski A., *Functionalism*, Benjamin/Cummings Publishing Company, 1979, p.22.

11 Turner J. H., Maryanski A., *Functionalism*, Benjamin/Cummings Publishing Company, 1979, p.54.

cea transcendențială. Aplecându-se asupra interacțiunii dintre religie și societate, renumitul sociolog, politolog și economist Max Weber recunoaște o puternică valență socială a religiei afirmând că aceasta poate fi o forță a schimbării în comunitate.¹²

În cartea sa, intitulată "Etica protestantă și spiritul capitalismului", Weber afirmă că capitalismul modern s-a dezvoltat atât de repede și datorită doctrinei morale de tip ascetic, specifice protestantismului.¹³

Spre deosebire de funcționalism, relativismul cultural, un concept fundamental din antropologia culturală, consideră că credințele religioase și practicile aferente acestora trebuie studiate în cadrul contextului cultural în care se manifestă și se dezvoltă.

Această teorie subliniază faptul că ceea ce înțelegem prin sintagma "libertate religioasă" poate varia într-o proporție destul de mare între diferite culturi. În consecință impunerea unor standarde externe asupra diferitelor societăți, fără a lua în considerare contextul cultural local, poate avea repercursiuni negative.¹⁴

În cadrul acestei teorii putem vorbi despre două curente de gândire născute din tensiunea dintre concepția relativistă și cea universalistă: primul atribuie culturii un rol principal, major, ca sursă a validității unui drept moral sau legi (denumit generic "relativism cultural puternic"), în timp ce a doilea percepe cultura ca sursă potențială a aceleiași validități (ceea ce poartă numele de "relativism cultural slab"). Cu alte cuvinte, în primul caz prezența este că drepturile și practicile morale (unde este inclusă și libertatea religioasă) sunt determinate cultural, în timp ce universalitatea naturii umane are rolul de control asupra eventualelor excese ale relativismului. În cel de al doilea caz, în schimb, relativismul naturii umane are rolul de control asupra exceselor universalismului.¹⁵

Cercetările altor antropologi, printre care Clifford Geertz, vizează sensurile și ansamblul de simboluri din cadrul practicilor religioase. Aces-

12 Nielsen A., Donald A., "Theory", in Swatos, William H. Jr (ed.). *Encyclopedia of Religion and Society*, AltaMira Press, 1998.

13 Weber M., *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*, London, George Allen & Unwin LTD, 1930, pp.62-65.

14 Zunner-Keating A., Avetyan M., Shepard B., *Beliefs: An Open Invitation to the Anthropology of Magic, Witchcraft, and Religion*, Los Angeles Valley College, 2023, p.17.

15 Donnelly J., Cultural Relativism and Universal Human Rights, *Human Rights Quarterly*, vol. 6, no. 4, 1984, pp. 400–19.

te teorii susțin faptul că libertatea religioasă permite expresia acestor simboluri, aspect de importanță crucială, astfel încât indivizii să poată atribui sens lumii în care trăiesc și locului pe care aceștia îl ocupă. Putem vorbi despre un întreg repertoriu de simboluri religioase specific fiecărei religii. Fiecare element din acest ansamblu transmite o idee, un sentiment specific: o roata de rugăciune dintr-un templu budist, un crucifix, un ritual precum bar mitzvah sau un simplu gest de compasiune sau smerenie etc.¹⁶

Astfel, în viziunea lui Geertz, religia ni se înfățișează ca un “sistem cultural” caracterizat de o simbolistică foarte bogată cu rolul de a stimula o motivație puternică prin formularea unor concepții explicative privind existența. Conform acestei concepții, rolul antropologului este similar persoanei care interpretează un text. În consecință, din moment ce cultura prezintă caracteristicile unui text, ea trebuie interpretată iar înțelesul ei descifrat.¹⁷

Adesea, cercetările antropologice implică și spectrul drepturilor omului care include, în mod evident, și libertatea religioasă. Aceste abordări analizează modurile în care standardele acceptate privind drepturile omului sunt interpretate și implementate în diferite contexte culturale, precum și modul în care percepția locală a conceptului de “libertate religioasă” poate să se afle uneori într-o poziție conflictuală cu normele globale.

Este bine cunoscut faptul că deși statele membre ale ONU recunosc cel puțin la nivel declarativ dreptul la libertate religioasă, prin adoptarea Convenției din 1948, există în continuare dificultăți și obstacole în ceea ce privește implementarea, generate de viziuni și particularități culturale de diferite naturi. Astfel, în unele țări libertatea de exprimare religioasă este protejată în mod explicit de către constituție, în timp ce în altele acest drept poate fi limitat în funcție de abordarea sau înțelegerea locală. De exemplu, în Franța, principiul laicității a generat reguli foarte stricte privind afișarea simbolurilor religioase în spațiile publice, lucru care ar putea fi interpretat ca o violare a dreptului de exprimare religioasă, mai ales în cazul minorităților religioase.¹⁸

16 Pals D. L., *Seven Theories of Religion*, Oxford; New York, Oxford University Press, 1996 p.244.

17 Martin M., “Geertz and the interpretive approach in anthropology”, *Synthese* 97, pp. 269-286, Kluwer Academic Publishers, 1993, p. 275.

18 <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2019/01/Universal-Primer-religion-belief-Advocacy-Analysis-brief-2019-ENG.pdf>

Interdicția de a purta sau afișa simboluri religioase în școlile publice este un alt exemplu care ilustrează modul în care principiul secularismului poate intra în conflict cu libertatea religioasă.

Cercetările antropologice au evidențiat prin numeroase studii de caz faptul că normele culturale și tradițiile locale pot influența modul în care sunt percepute și puse în practică libertățile religioase. În unele societăți, practicile religioase se împletesc aproape indisolubil cu identitatea culturală, făcând foarte dificilă orice încercare de a le separa.

De exemplu, sistemul castelor existent în India, afectează inevitabil implementarea legilor antidiscriminare.¹⁹ De asemenea, instanțele din țări diferite pot interpreta standardele de drept internațional în moduri care să reflecte valorile și prioritățile locale.²⁰

Provocări contemporane

În momentul de față dreptul religios este pus sub semnul întrebării din cel puțin două perspective. Una dintre acestea, susținute de gânditorii și filozofii aparținând tradiției liberale, neagă caracterul distinct al libertății religioase, susținând în schimb, asimilarea acesteia cu alte libertăți și drepturi cum ar fi cel legat de libera conștiință, credință sau libertatea de exprimare. Statul poate asigura protecția și susținerea religiei, numai în condiția în care aceasta face parte dintr-un set de entități (a se vedea exemplele de mai sus), fără a beneficia de un statut special.²¹

Conform adepților acestei teorii, cum ar fi Rawls și Rorty, credința fiecărei persoane trebuie să rămână o chestiune privată, problema apărând atunci când religia iese din acest cadru și influențează statul și alte instituții sociale, conform convingerilor care se hrănesc din dogma religiei respective. Astfel acest demers este văzut ca un pericol la adresa democrației liberale.²²

John Hick merge chiar mai departe, afirmând că, mai degrabă decât să învețe să conviețuiască, diferitele religii ar trebui să își "reinterpreteze

19 Dau S.A.L. "International human rights standards versus cultural practices: a case against harmful cultural practices in Sub-Saharan Africa, with a specific reference to FGM", *Discov glob soc* 2, 21, 2024.

20 <https://unipd-centrodirittiumani.it/en/schede/Religion-and-the-International-Human-Rights-Standards/396>

21 Laborde C., *Liberalism's Religion*, Cambridge, MA., Harvard University Press, 2017, pp. 4-5.

22 Rorty R., *Philosophy and Social Hope*, London, Penguin Books, 1999, p.169.

particularitățile” astfel încât caracterul exclusivist al fiecăreia să se contopească într-o formă universală.²³

Opinia care s-a cristalizat de-a lungul istoriei gândirii, împărtășită de mulți filozofi și intelectuali precum Locke, Thomas Jefferson sau James Madison, recunoaște faptul că religia aparține domeniului credinței, convingerilor interioare, astfel încât, ceea ce o persoană crede, nu poate fi determinat prin legi sau sancțiuni de diferite tipuri.

De aici se înțelege că este zadarnică inițiativa de adoptare de legislații care să interzică o anumită formă confesională, fiind evident faptul că acest lucru trebuie să rămână în totalitate și necondiționat la alegerea fiecărui individ.

Un al doilea curent de gândire post-modern neagă caracterul universal al libertății religioase, susținând că acest concept este unul inventat de țările occidentale în perioada contemporană și că originea sa trebuie căutată în principiile reformei protestante și ale iluminismului. Astfel, Vestul ar încerca să răspândească și să impună acest concept asupra comunităților care nu împărtășesc aceeași viziune a religiei și libertății religioase, ca strategie pentru exercitarea controlului asupra acestora.²⁴

Acest scepticism în ceea ce privește universalitatea religiei, este împărtășit de mai mulți critici printre care și antropologul Saba Mahmood. Aceasta explică în termeni asemănători dezvoltarea conceptului de libertate religioasă în politica externă a țărilor occidentale, ca instrument de impunere a diferitelor variante a religiei protestante.²⁵

Așadar conform acestor teorii, nu putem vorbi despre religii ca despre o componentă fundamentală al naturii umane. Credințele și practicile religioase nu au un caracter universal, ele fiind în permanentă modelate de influențele istorice și culturale și cognitive.

Concluzii

Așa cum se poate observa din cele prezentate, problema libertății religioase comportă aspecte complexe și este departe de a fi rezolvată în contextul postmodernității. Credința și religia, în accepțiunea cea mai generală, re-

23 Hick J., *Interpretation of Religion*, London, Palgrave Macmillan, 2004.

24 Philpott D., *Why Religious Freedom is a Human Right*, *American Journal of Jurisprudence*, 2023.

25 Mahmood S., *Religious Difference in a Secular Age: A Minority Report*, Princeton, NJ., Princeton University Press, 2016, pp. 48-50.

prezintă o latură firească și indisociabilă a naturii umane, prezentă în întreaga istorie a omenirii.

Pentru *homo religiosus* credința comportă, pe lângă alte valențe, și pe cea de ghid moral și etic în ceea ce privește aspecte precum atitudini, comportamente, relația cu ceilalți etc. De aceea, orice încercare de a reduce credința doar la dimensiunea interioară nu este justificată. Pentru adeptul unei religii sau denominații, oricare ar fi aceasta, setul de valori izvorâte din dogma acesteia și pe care și le însușește, se vor reflecta în relațiile cu ceilalți, și deci, va influența societatea.

Putem concluziona că libertatea religioasă trebuie să fie tratată ca un drept distinct față de alte drepturi, aspectele particulare și implicațiile acesteia pentru societate, făcând foarte dificilă orice încercare de asimilare cu drepturi asemănătoare. Studiile realizate până în prezent, indică faptul că o clarificare suplimentară a conceptelor privind libertatea religioasă este imperios necesară, astfel încât, așa cum arată și raportul Organizației Națiunilor Unite din anul 2017²⁶ precum și al altor experți în drepturile omului, să fie evitate eventualele idei preconceptuate sau percepții eronate cu privire la acest subiect.

Pe de altă parte, dreptul la libertate religioasă nu poate fi invocat ca justificare pentru violarea drepturilor omului. În multe locuri din lume există, încă, o tensiune între drepturile omului și dreptul religios, mai ales în domenii precum discriminarea de gen, atitudinea față de comunitățile LGBT sau drepturile femeii. În unele cazuri aceste atitudini discriminatorii sunt întreținute de tradiții și culturi locale, neregăsindu-se în dogmele religioase.

Din aceste motive, este imperios necesară crearea condițiilor optime și a promovării pluralismului pentru exercitarea tuturor drepturilor, luând în considerare punctul de vedere al tuturor actorilor implicați. Constatăm încă o dată nevoia unei educații în spiritul respectului reciproc, a adoptării unei atitudini deschise către celălalt și a stimulării dialogului între părți astfel încât să se poată ajunge la un consens în societățile pluraliste și incluzive contemporane.

26 Shaheed A., *Promotion and Protection of all Human Rights, Civil, Political, Economic, Social and Cultural Rights, Including the Right to Development, Report of the Special Rapporteur on Freedom of Religion and Belief*. A/HRC/34/50. New York, Human Rights Council, 2017.

Bibliografie:

- ✦ CHRISTIANO, K.J.; SWATOS, W.H.; KIVISTO, P., *Sociology of Religion: Contemporary Developments* (2nd ed.). Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers Inc., 2008.
- ✦ DAU, S.A.L., "International human rights standards versus cultural practices: a case against harmful cultural practices in Sub-Saharan Africa, with a specific reference to FGM", *Discov glob soc* 2, 21, 2024.
- ✦ DIENE, D., UNESCO's, *Facilitation of Freedom of Religion or Belief*, 10.1007/978-94-017-5616-7_9, 2004.
- ✦ DONNELLY, J., "Cultural Relativism and Universal Human Rights", *Human Rights Quarterly*, vol. 6, no. 4, 1984.
- ✦ FOX, J., *Political Secularism, Religion, and the State: A Time Series Analysis of Worldwide Data*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015.
- ✦ HICK, J., *Interpretation of Religion*, London, Palgrave Macmillan, 2004.
- ✦ LABORDE, C., *Liberalism's Religion*, Cambridge, MA., Harvard University Press, 2017.
- ✦ LINDKVIST, L., *Religious Freedom and the Universal Declaration of Human Rights*, *Human Rights in History*, Cambridge University Press; 2017.
- ✦ MAHMOOD, S., *Religious Difference in a Secular Age: A Minority Report*, Princeton, NJ., Princeton University Press, 2016.
- ✦ MALCOLM, D.E., *Religious Liberty and International Law in Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
- ✦ MARTIN, M., "Geertz and the interpretive approach in anthropology", *Synthese* 97, pp.269-286, Kluwer Academic Publishers, 1993.
- ✦ NIELSEN, A., DONALD, A., "Theory", in Swatos, William H. Jr (ed.). *Encyclopedia of Religion and Society*, AltaMira Press, 1998.
- ✦ PALS, D.L., *Seven Theories of Religion*, Oxford; New York, Oxford University Press, 1996.
- ✦ PHILPOTT, D., "Why Religious Freedom is a Human Right", *American Journal of Jurisprudence*, 2023.
- ✦ RORTY, R., *Philosophy and Social Hope*, London, Penguin Books, 1999.
- ✦ ROTARU, Ioan-Gheorghe, "The principle of religious freedom in terms of the Transylvanian Legislative Assemblies decisions from the XVI Century", in *European Journal of Science and Theology*, October 2013, Vol.9,

No.5, Iași, Ecozone Publishing House, 2013, pp.11-21.

- ✦ ROTARU, Ioan-Gheorghe, "The Transylvanian Diet: A Precedent to Human Rights and Religious Freedom - 400 Years Prior to the Universal Declaration of Human Rights", în *Shaping a World of Freedoms: 75 Years of Legacy and Impact of the Universal Declaration of Human Rights*, Nelu Burcea and Liberato C. Bautista (eds.), New York, United Nations Plaza, UNEQUAL World Research Center, 2023, pp. 205-221.
- ✦ SHAHEED, A., *Promotion and Protection of all Human Rights, Civil, Political, Economic, Social and Cultural Rights, Including the Right to Development, Report of the Special Rapporteur on Freedom of Religion and Belief*, A/HR-C/34/50, New York, Human Rights Council, 2017.
- ✦ SCOTT, C.O., MULLINS, D.A., WHITEHOUSE, H., "Is It Good to Cooperate? Testing the Theory of Morality-as-Cooperation in 60 Societies", *Current Anthropology* 60:1, 2019.
- ✦ TURNER, J.H.; MARYANSKI, A., *Functionalism*, Benjamin/Cummings Publishing Company, 1979.
- ✦ WEBER, M., *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*, London, George Allen & Unwin LTD, 1930.
- ✦ ZUNNER-KEATING, A., AVETYAN, M., SHEPARD, B., *Beliefs: An Open Invitation to the Anthropology of Magic, Witchcraft, and Religion*, Los Angeles Valley College, 2023.

Surse web:

- ✦ <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2019/01/Universal-Primer-religion-belief-Advocacy-Analysis-brief-2019-ENG.pdf>
- ✦ <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
- ✦ https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000144997_eng
- ✦ <https://unipd-centrodirittiumani.it/en/schede/Religion-and-the-International-Human-Rights-Standards/396>